

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

ШУМСЬКИЙ ІГОР КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 94(477)«08/11»:341.24-047.37

**СКАНДИНАВСЬКИЙ ФАКТОР У РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ
КИЇВСЬКОЇ РУСІ:
ІСТОРИКО - ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
БИКОВ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ,
Інститут законодавства Верховної Ради України,
вчений секретар

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент
БЕРНАДСЬКИЙ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ,
Національна академія державного управління
при Президентові України,
доцент кафедри суспільного розвитку
та суспільно-владних відносин

кандидат юридичних наук
МЕЛЬНИК МАРІЯ БОГДАНІВНА,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
провідний юрист Центру проблем імплементації
європейського соціального права

Захист відбудеться 21 січня 2020 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.867.01 в Інституті законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Автореферат розісланий 20 грудня 2019 р.

Т.в.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

І.А. Куян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Необхідність звернення до джерел руської державності визначається, з одного боку, багатоаспектністю проблеми, пов'язаною з осмисленням природи, місця і ролі скандинавського фактора у розвитку державності Київської Русі, а з іншого – відсутністю єдності в думках з приводу скандинавського впливу на формування в ній держави і права.

Київська Русь – це одна з найбільших держав середньовічної Європи, що грала важливу історичну роль у долі народів і держав Заходу, Сходу і віддаленої Півночі. Важливість і необхідність дослідження Київської Русі як першого досвіду вітчизняного державотворення, що об'єднало багато десятків племен і народів, є важливим з точки зору усвідомлення й розуміння природи виникнення державності й тих умов і факторів, що мали різноаспектний вплив і сприяли цьому процесу.

У історико-правовому контексті нині обговорюється чимало джерел, які раніше не застосовувалися для дослідження державних і юридичних проблем києво-руської доби: насамперед, це історіографічні дані, а також результати багаторічних археологічних досліджень Київської Русі, і поруч з ними – новітні відкриття, зокрема в галузі лінгвістики й порівняльного правознавства.

Ці джерела потребують системного підходу до їхнього аналізу, узагальнення, оскільки багато сторінок вітчизняної історії держави і права доби становлення державності на теренах сучасної України в письмових джерелах відображені недостатньо, зважаючи на суттєву історичну віддаленість досліджуваного періоду. Величезна кількість питань зародження та розвитку вітчизняної державності періоду становлення Київської Русі залишаються мало висвітленими й потребують глибшого дослідження саме в ракурсі теорії і практики історії держави й права.

За допомогою наукового, понятійного апарату, розробленого теорією держави й права, є можливість виокремити, охарактеризувати, а також належним чином систематизувати ті події, що мали юридичне значення для встановлення державності, а також з'ясувати їхні передумови й, що важливо, політико-юридичну форму.

Понятійний апарат, розроблений наукою теорії та історії держави і права, має чіткі дефініції, а також набір спеціальних характеристик, які їх визначають. Проблема полягає у тому, що, вивчаючи Київську Русь і застосовуючи до неї такі важливі поняття, як «державна», «територіальний устрій», «державний апарат» тощо, є загроза втратити уявлення про реальний стан цих явищ в історичній дійсності, яка досліджується. Тому важливим є

саме системний, комплексний підхід до вивчення Київської Русі як державного феномена. Для того, щоб висвітлити юридичну сторону процесу державотворення, потрібно залучити якомога ширший спектр наявних наукових здобутків з усіх наук гуманітарної галузі, і насамперед історії. В цьому й полягає двоякість даного дослідження як історико-правового.

Без знання історії формування киево-руської державності, а також дослідження скандинавського впливу на цей процес, неможливо здійснити обґрунтований історико-правовий аналіз розвитку нашої держави в історичній ретроспективі й, як наслідок, усвідомлення історично-правової дійсності, що впливала на створення Київської Русі. Така можливість, у свою чергу, сприяє розвитку історичної й правової самосвідомості а також розумінню започаткування Київської Русі з правничої точки зору.

У ході аналізу наукових джерел було з'ясовано, що проблемами виникнення державності і права займалися багато дослідників. Їхні роботи збагачували скарбницю державно-правових та історичних знань, сприяли пізнанню істини. Однак комплексне історико-правове дослідження періоду зародження вітчизняної державності і права, а також скандинавського впливу на їхнє становлення досі не було здійснене, і юридична наука не розглядала цей феномен у взаємозв'язку з тими традиціями і правовими звичаями, які були привнесені скандинавським фактором до правової системи Київської Русі на ранньому, початковому етапі її розвитку.

Питанням, яким присвячено дисертаційне дослідження, займалися вітчизняні та зарубіжні науковці Х. Арбман, М. Бердій, Б. Бернадський, О. Биков, С. Бйондаль, Б. Греков, Т. Джексон, В. Журавський, О. Задорожній, Н. Зубашевський, О. Кірпічніков, О. Копиленко, Н. Котляр, В. Кузьменко, В. Мавродін, М. Мельник, О. Мельнікова, В. Назаренко, Н. Оніщенко, В. Пашуто, С. Петерсен, В. Половинська, Е. Ридзевська, Т. Телькінена, П. Толочко, С. Юшков, О. Ярмиш та ін.

Однак тема є далеко не вичерпаною і потребує нових наукових розвідок, щоб створити цілісну картину зародження системи державної влади і правового регулювання правовідносин у Київській Русі, чим і зумовлений вибір теми дослідження – *«Скандинавський фактор у розвитку державності Київської Русі: історико-правове дослідження»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках теми наукового дослідження Інституту законодавства Верховної Ради України: “Стратегія розвитку законодавства України” (державний реєстраційний № 0103U007975).

Метою дослідження є висвітлення впливу скандинавського фактора на розвиток державності Київської Русі, а також вивчення, систематизація та узагальнення сутності й механізмів його юридичного впливу на цей процес.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі основні **завдання**:

- дослідити стан наукової розробки питання місця й ролі скандинавів у розвитку вітчизняної державності в історіографії;
- простежити історію становлення відносин між регіоном Скандинавії й майбутньої Київської Русі;
- встановити ступінь і характер взаємовпливу скандинавської і слов'янської культур у соціальній, політичній, релігійній сферах;
- розкрити характер взаємовпливу правових традицій і їхню роль у процесі киево-руського державотворення;
- з'ясувати ступінь спорідненості тогочасних правових систем скандинавів і слов'ян;
- провести аналіз літописної легенди про покликання варягів і уточнити зміст поняття «ряду», що в ній міститься, як юридичного акту;
- визначити юридичну природу, основні умови договору-«ряду», навести аналогії «ряду» у відносинах між скандинавами й країнами Західної Європи.

Об'єктом дослідження є юридична природа та зміст скандинавського впливу на розвиток киево-руської державності.

Предметом дослідження є правові системи Русі та Скандинавії, їхній взаємовплив і юридичний аспект скандинавського впливу на започаткування державності, а також відповідні юридичні засоби – договір «ряд».

Методи дослідження. Емпіричну основу дослідження склали літописні й хронікальні повідомлення. Для дослідження використовувались праці вітчизняних і зарубіжних учених у галузі історії, археології, правознавства, лінгвістики. Історичний метод застосовано у дослідженні в хронологічному порядку державно-правової дійсності періоду встановлення державності Київської Русі. Соціально-юридичний метод – для опису явищ і подій у досліджуваній період і надання їм юридичного визначення та правової оцінки. Теоретично-юридичний метод був необхідним для визначення дефініцій за допомогою понятійного апарату, сформованого теорією держави і права. Метод юридичної компаративістики дозволив зробити зіставлення правових систем Давньої Русі і Скандинавії, а також їхній аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація являє собою перше комплексне історико-правове дослідження впливу скандинавів на

розвиток державності Київської Русі. У роботі викладено низку концептуальних положень і висновків, зокрема:

вперше було:

- проведено комплексне дослідження юридичного впливу скандинавів на правову систему слов'янського суспільства, а також їх роль у формуванні державних інститутів Київської Русі.

- зроблено порівняльний аналіз відносин скандинавів із слов'янами та іншими народами Західної Європи, а також юридичне оформлення їх спільного існування

- дано юридичне визначення літописного договору-«ряду»;

- проведений аналіз літописної легенди про покликання варягів із метою встановлення у описаних подіях ознак договору-«ряду»;

- визначено юридичну природу, основні умови договору-«ряду», а також наявність типологічно близьких договорів між скандинавами й правителями Західної Європи;

- визначено юридичну роль договору-«ряду» як угоди, яка поклала початок розвитку вітчизняної державності, що, в свою чергу, дозволило стверджувати про договірну природу походження держави Київської Русі;

удосконалено:

- розуміння ролі скандинавів у становленні державності на теренах Київської Русі з точки зору її важливості в контексті вивчення історико-правової науки

- розуміння, які саме правові норми і інститути мали скандинавське вплив.

- характер цієї ролі і її відмінність від того, як були побудовані взаємини між скандинавами і правителями Західної Європи;

- визначено характер і рівень взаємовпливу скандинавських і слов'янських культур, а також з'ясовано окремі галузі суспільного життя, які зазнали найбільшого впливу;

отримало подальший розвиток:

- вивчення слов'янсько-скандинавських відносин в VIII – XII століттях, а також вплив скандинавського чинника на становлення державності Київської Русі;

- порівняння правових систем Скандинавії та Київської Русі;

– дослідження рівня правової культури Київської Русі, а так же методи регулювання правових відносин і побудови державних інститутів.

– проведений аналіз тогочасних правових культур Київської Русі і Скандинавії та схарактеризовано їх як такі, що перебували на одному рівні розвитку, а також відзначено їхній «неписемний» характер як одну з ознак, що відрізняла їх від правових систем тогочасної Європи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані в наукових дослідженнях процесу розвитку теорії й історії держави і права, сприяють підвищенню рівня осмислення вітчизняної історії з юридично-правничої сторони, а відтак – загальному підвищенню рівня правової культури й історичного самосприйняття.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, рекомендації та висновки дисертаційної роботи були обговорені та схвалені на засіданнях відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України.

Положення та висновки дослідження були оприлюднені на низці міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференцій: (1) Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 21-22 вересня 2018 р.); (2) Міжнародна науково-практична конференція «Юридична наука у сучасному світі: здобутки та перспективи» (м. Одеса, 21 вересня 2018 р.); (3) Всеукраїнська науково-практична конференція «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 5 – 6 жовтня 2018); (4) Міжнародна науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку» (м. Київ, 12-13 жовтня 2018); (5) Міжнародна науково-практична конференція «Conceptul dezvoltare a statului de drept în Moldova și Ucraina în contextul proceselor de eurointegrare» (Республіка Молдова, м. Кишинів, 2-3 листопада 2018); (6) Міжнародна науково-практична конференція «Публічне право України: пошук оптимальних моделей правового регулювання» (м. Київ, 9 – 10 листопада, 2018).

Публікації. Результати дослідження опубліковано в 11 працях, зокрема: у 5 наукових статтях у виданнях, які є фаховими з юридичних дисциплін в Україні, з яких 2 статті опубліковані за кордоном, а також у 6 тезах доповідей на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що містять тринадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (340 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 202 сторінки, із них 163 сторінки основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету та завдання, окреслено об'єкт і предмет наукового пошуку, описано методи дослідження, розкрито наукову новизну одержаних результатів та їх практичне значення, наведено відомості про їхню апробацію та публікації за темою дослідження.

У **Розділі 1 «Історіографі та джерельна база за обраною темою»**, який складається з двох підрозділів, зроблено аналіз історіографічної та джерельної бази дисертаційного дослідження в хронологічному порядку. Означені конкретні історичні періоди розвитку наукових праць, що стосуються генезису державності Київської Русі а також висвітлюється питання наукових шкіл норманізму та антинорманізму й їх розвиток у вітчизняній історіографії.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* зазначається, що початок наукового дослідження взаємовідносин між скандинавами й слов'янами в процесі державотворення можна датувати XVIII ст., коли почали з'являтися перші дискусії щодо походження термінів «Русь» і «варяг». З цього періоду також зароджуються й розвиваються в майбутньому наукові школи норманізму й антинорманізму. Зазначається, що питання походження державності та скандинавський вплив на цей процес, відразу мали сильне політичне й ідеологічне забарвлення. Висвітлюються погляди провідних науковців того часу: І. Болтіна, В. Татищева, М. Карамзіна, С. Соловйова та ін. Окремо висвітлюється науковий погляд М. Грушевського в фундаментальній праці «Історія України – Русі» де зазначається, що скандинави посідали значне місце при князівському дворі а також про тісні зв'язки між панівною верхівкою Київської Русі й скандинавськими володарями.

Аналізується вітчизняний розвиток історичної науки часів СРСР. Зазначається, що під тиском ідеології, починають змінюватись орієнтири розвитку історичних поглядів. Результатом цього процесу є уявлення про автохтонний розвиток слов'янської державності й відкидання скандинавського впливу. Завдяки ідеологічному геополітичному протистоянню розвивається наукова школа антинорманізму, яка спирається на марксистсько-ленінську ідеологію. Київська Русь вписується в феодальну формацію, при чому без будь-яких застережень. Пізніше державознавці й юристи почали формулювати певні перехідні форми, називаючи давньоруську державу «ранньофеодальною», «дружинною», «ранньокласовою». В радянський період

історична й історико-правнича науки визначали скандинавський вплив в будь-якій формі (культурній, політичній, правовій тощо) як незначний й другорядний.

Говориться про збільшення обсягу джерельної бази за рахунок нових археологічних матеріалів (на базі розкопок в Києві, Новгороді, Ладозі, Чернігові, Пскові т. ін.) та досліджень, а також праць в галузі лінгвістики. Зазначається про вагомий внесок вітчизняних дослідників, істориків та археологів (П. Толочка, А. Моці, В. Коваленка).

Відносно питання скандинавського впливу згадується дослідження В. Половинської, яке присвячене загальним рисам взаємовідносин регіонів Давньої Русі та Скандинавії, а також дослідження Н. Зубашевського, яке присвячене аналізу скандинавського інституту вейцли та слов'янського полюддя.

Зазначається, що за останні десятиліття переглянуто багато наукових постулатів, результатом чого є перегляд положень норманізму та антинорманізму, а також важливість при дослідженні історико-правової дійсності давнього періоду використовувати комплексний підхід із залученням якомога більшого кола джерел.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» визначаються джерела дослідження, до яких належать літопис, європейські хроніки, праці арабських мандрівників, ісландські саги, збірки звичаєвого права Русі та Скандинавії. Наголошується на унікальності корпусу джерел, які походять з різних кінців світу й створені в рамках власних історіографічних традиції, які відображають державно-правову дійсність Київської Русі.

Іншим важливим джерелом зазначаються дані археологічних досліджень.

У Розділі 2 «Соціально-політичний вплив скандинавів на руські землі VIII – XI ст.», який складається з чотирьох підрозділів, досліджується початок контактів між скандинавськими та слов'янськими регіонами, а також поступовий розвиток взаємовідносин в соціальній та політичній сферах.

У підрозділі 2.1 «Верхня Русь – зона перших взаємовпливів слов'ян і скандинавів» досліджено розвиток контактів між регіонами Скандинавії та майбутньої Київської Русі, починаючи з середини I тис. н.е. Першою зоною взаємовпливу є регіон поблизу Ладоги та Новгороду, де було «племінне ядро» ільменських словен. В даному регіоні поширенні топоніми «межа», «межно», «межник». Саме цей регіон був прикордонним й потім став першим, де з'явилися вихідці з Півночі й почався процес взаємовпливу обох культур. Завдяки результатам археології можна стверджувати про існування постійного

й важливого торгівельного шляху, де регіони майбутньої Київської Русі мали транзитний характер (Балто-волзький шлях).

У підрозділі 2.2 «*Матримоніальні зв'язки військово-політичної верхівки Русі та Скандинавії*» на базі джерел (переважно з Західної Європи та Скандинавії) продемонстрований процес доволі частого укладання шлюбів між представниками династії Рюриковичів та нащадками іноземних володарів. Особливо важливими є шлюб між Ярославом Мудрим та донькою шведського конунга – Інгігерд. В результаті цього шлюбу, відносини між Руссю та Скандинавським регіоном стали ще більш тісними. Київська Русь починає відігравати важливу роль у внутрішньо-скандинавській політиці. Дарування Ярославом Мудрим району Ладоги своїй дружині формує, по суті, буферну зону між регіонами, де провідну роль відіграють саме скандинави. Іншим значним шлюбом був союз доньки Ярослава Мудрого – Єлизавети з майбутнім конунгом Норвегії Харольдом Суворим. Це ще раз підкреслює важливість й тісний рівень контактів між Київською Руссю та Скандинавією.

У підрозділі 2.3 «*Соціально-політична структура скандинавського суспільства*» аналізується соціальна структура скандинавського суспільства, правовий статус його членів. На основі матеріалів саг, а також безпосередньо однієї зі збірок скандинавського звичаєвого права – Законів Фростатінга, розкриваються різні соціальні статуси та важливі поняття, що мали значення як соціальне, так і суто юридичне (наприклад термін «*nefgildi*», який можна назвати терміном податкового права). Аналізується поняття «двору-роду» а також одалю – який являє собою спадкове володіння. Далі досліджується верства «могутніх бондів», яку можна ототожнити з прошарком протобояр в слов'янському суспільстві. Важливим є висновок, що саме соціальна структура скандинавського суспільства, родова система його організації виступала поштовхом для активізації руху скандинавів – варягів на Захід Європи в якості грабіжників й завойовників а також на Схід – територію майбутньої Київської Русі, де скандинавська активність не мала характеру завоювання чи експансії.

У підрозділі 2.4 «*Скандинави в процесі ієрархізації владно-політичної структури Київської Русі*» говориться про вплив скандинавів на суспільства в Західній та Східній Європі, проводячи співставлення угод між правителями Західної Європи (Англії та Франції) і скандинавськими ватажками. Угоди (договори у Ведморі (Англія) та Сен-Клер-сюр-Епт (Франція)) демонструють механізм та умови, використовуючи які, місцеві володарі намагалися інкорпорувати скандинавів в місцеве суспільство і систему владних інститутів. В результаті виникли скандинавські територіальні утворення Денло в Англії та герцогство Нормандія на території Франкського королівства.

На слов'янських теренах відносини між місцевою племінною верхівкою та скандинавами-варягами склалися на більш паритетних основах. Це обумовлюється й відносною близькістю культур (в тому числі й правової), а також характером просування скандинавів на Схід, який був більш торгівельний, ніж загарбницький, як у Західній Європі. Спираючись на повідомлення арабських мандрівників, можна говорити про впорядкованість відносин між скандинавами-торговцями та представниками місцевої влади, що свідчить про наявність правових норм, що регулювали відносини торгівлі, а також той факт, що дане правове регулювання було прийнято місцевими й скандинавськими суб'єктами.

У Розділі 3 «Скандинавський елемент в суспільному устрої та державному ладі Київської Русі», який складається з трьох підрозділів та розкриває різні аспекти, що споріднюють скандинавське і слов'янське суспільства. Розкривається схожий процес урбанізації та виникнення міст, розвиток релігійних зв'язків, а також запозичення в військовій організації.

У підпункті 3.1 «Києво-руська і скандинавська урбаністика: порівняльний аналіз» досліджуються різні види поселень, що потім утворили міста та територіальні одиниці. Починаючи від об'єднань садиб, які формують «гніздо» поселень на певній території, яке потім відповідає поняттю «тьма» або «племені». Подібні об'єднання є в обох регіонах. Досліджуючи природу виникнення міст, спорідненим для слов'ян та скандинавів є формування міських центрів на місці племінних центрів. Прикладами можуть бути Новгород, Смоленськ, Полоцьк та Київ а також Стара Упсала (Швеція).

Також відображається типологічна близькість заснування міських центрів за велінням правителя, метою яких було створення певного центру притяжіння округи а також фіскальна функція. Дані поселення отримали назву «хусабю» на території Швеції й загалом Скандинавії. На теренах Київської Русі такі поселення були утворені з погостів, що спочатку мали суто фіскальну функцію. Третій тип міських утворень – створення торгівельних політичних поселень (Хедебю, Бірка, Ладога, Гньоздово, Шестовиці).

Проведений порівняльний аналіз становлення «столичних регіонів» Київської Русі і Скандинавії (на прикладі Старої Упсали (Швеція та Києва). Обидва протоміські центри виникли на основі племінних протоміст, які були й релігійними центрами. Поступово міста поглинали розташовані поруч резиденції правителів й укріпленні поселення. З прийняттям в обох регіонах християнства Київ й Стара Упсала стають центрами нової релігії й окрім адміністративних центрів, набувають статусу діоцезу (Стара Упсала) й метрополії (Київ).

Висновком є типологічна близькість форм і шляхів зародження й формування міст в Скандинавії та на теренах Київської Русі.

У підпункті 3.2 «Русько-скандинавські релігійні зв'язки XI – XII ст.» увага сконцентрована на процесі християнізації в Київській Русі та Скандинавських країнах. Процес запозичення християнської релігії в обох регіонах мав достатньо складний маршрут. Першою особливістю є одноособове веління князя Володимира, що дозволило проводити масове хрещення в давньоруських містах.

Одним з можливих джерел проникнення християнства на слов'янські землі також могли бути варяги – найманці, що повертались на батьківщину з Візантії, де деякі з них приймали християнство.

Відзначається роль норвезьких конунгів Олафа Харальдсона і Харальда Суворого в процесі християнізації Норвегії. Обидва правителі достатньо тривалий час провели на території Русі.

Прикладом тісного переплетіння скандинавів в середні слов'янського суспільства й держави є епізод з життя трьох братів – вихідців з Півночі, які однак мали християнські імена Шимона та Фріанда. Будучі на службі у князя Ярослава Мудрого, вони також зробили свій внесок й в розбудову Києво-Печерської лаври.

У підпункті 3.3 «Реплікація скандинавських елементів в військовій організації Київської Русі» розкриває сутність скандинавсько-слов'янських контактів в військовій сфері. Загони скандинавів в якості найманців київських князів були в них на службі. Поступово починається процес асиміляції, який в військовій сфері виявився в запозиченні типів мечів, які залишаючись скандинавськими по своєму типу, все ж таки почали вироблятися безпосередньо на теренах Русі. В той же час скандинави перейняли шаблю, кольчугу, конічний шолом та ін.

Військовий аспект взаємин Давньої Русі і Скандинавії на початку IX ст. являв собою підсумок найвищих у ранньому середньовіччі плідних військових і торгівельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подеколи траплялися, зазначені стосунки будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

У Розділі 4 «Державно-правовий вплив скандинавів на становлення державності Київської Русі», який складається з чотирьох підрозділів розкривається суть безпосередньо правового впливу скандинавів на формування киево-руської держави і права.

Даються визначання основних юридичних понять, що мають значення для досліджуваного періоду. *Закон* – що являє собою нормативно-правових

акт, виданий державою владою. Говориться про термін «закон руський», що фігурує в договорах з греками X ст. Водночас наголошується, що під законом треба також розуміти й систему норм (звичаїв), що регулюють правовідносини й спочатку мають неписаний характер. **Право** – що являє собою назву перших писаних форм звичаєвого права (Руська Правда, Правда Ярославичів). **Договір-угоди**, що здебільшого мають міжнародний характер й писану форму. Договори укладалися також між князями й між князем і народом. Останні договори мали назву «ряд». **Ряд** – політична домовленість, а також договір приватного характеру. Відоме також використання цього терміну в якості заповіту (як політичного, так і правового) – Ряду Ярослава (Мудрого).

Відзначається, що всі зазначені поняття на певному етапі свого розвитку, могли використовуватися синонімічно і вже потім набули більш чітких обрисів, як самостійні юридичні терміни.

У підрозділі 4.1 «Порівняльний аналіз правових систем Давньої Русі та Скандинавії» проводиться співставлення правових систем й робиться узагальнення їх спільних рис. Першою важливою ознакою, що поєднує правові системи Давньої Русі і Скандинавії є той факт, що вони довго розвивалися без писаної форми, на відміну від країн Західної Європи, де традиція фіксації правових норм перейшла в спадок від римського права.

Хронологічно, найбільш інтенсивним скандинавський вплив на розвиток правової системи Київської Русі спостерігався у IX – X ст. Створення писаних збірок звичаєвого права також відбулися в один історичний проміжок (Руська Правда і Закони Гулатінгу).

Скандинавський вплив спостерігається в запровадженні фіскального інституту полюддя, який повністю за своїм змістом відповідає скандинавській вейцлі. Також в обох правових системах спостерігається вплив християнської моралі, що відображено в певному пом'якшенні видів покарань.

Встановлення існування в літописній традиції про покликання варягів ряду, являє собою фіксацію існування подібного договору, що був укладений між іноземним (скандинавським) правителем/ватажком і місцевою племінною верхівкою. Даний договір іменується рядом і являє собою найбільш важливий момент саме правового впливу на розвиток державності Київської Русі. Сам текст легенди і ряду в ній дійшов в декількох літописних списках, що дозволяє виділити його основні умови. Також в тексті є багато юридичних термінів, як то «княжити», «володіти», «судити», «рядити» тощо.

Робиться висновок про подібність правових систем Скандинавії та майбутньої Київської Русі а також про відносно однаковий рівень правової культури.

У підрозділі 4.2 «Загальна характеристика договору-ряду» аналізується літописний текст договору-«ряду» про покликання варягів. Наголошується на історичну тенденцію запрошення іноземного правителя на князювання. Найближчі приклади були в Польщі, Сербії, Болгарії. Характерним для давньоруського прикладу покликання іноземного князя є саме відсутність писемної форми фіксації подібної угоди.

Досліджуючи літописний сюжет, можна прийти до висновку про існування на слов'янських теренах вже сформованої правової культури, що відображено в тексті ряду в формулюваннях про те, що новий князь повинен правити «по ряду», «по закону». Тобто, з дотриманням вже існуючих в суспільстві правових норм.

В свою чергу, сам договір-ряд можна розглядати як найдавніший вітчизняний публічно-правовий договір міжнародного значення, який демонструє високий рівень правових свідомості слов'ян.

У підрозділі 4.3 «Договір-ряд як предтеча державності» висвітлюється роль скандинавів в різних суспільствах й той факт, що на слов'янських територіях існувало стабільні торгівельні зв'язки, що були обумовлені існуванням торгівельних шляхів «із варяг в араби» і «із варяг в греки».

Встановлення більш тісних зв'язків й необхідність регулювання відносин, в першу чергу, торгівельних і фіскальних, а також внутрішньополітична ситуація зумовили укладання договору-ряду між місцевою елітою й скандинавськими ватажками. Тобто, мала місце не агресивна експансія і завоювання, а суто економічні передумови й політична криза всередині самого слов'янського суспільства. Саме це зумовило прикликання варягів.

У підрозділі 4.4 «Основні умови договору-ряду та його аналоги в зарубіжних країнах» досліджується літописний сюжет з метою виокремлення юридично важливих умов договору-ряду.

Наголошується що в історіографії існували різні напрямки розуміння ряду, що було зумовлено ідеологізованістю радянської науки. Встановлено, що структурно сюжет літопису можна розділити на чотири складові: опис ситуації, конфлікт (всередині слов'янської панівної верхівки), сама ідея покликання варягів і укладання ряду, встановлення влади запрошеного князя. Структура легенди є традиційною, описуючи конфлікт (в тому числі правовий), а також демонструючи одну з особливостей тогочасного звичаєвого права – а саме його казуальність. Тобто порушення норм породжує конфлікт й подальше відновлення порядку.

Визначено зміст ряду, який полягає в тому що:

– ряд укладався між представниками слов'янських племен з однієї сторони і ватажком (ватажками) заgonу варягів – скандинавів;

– князь запрошується «княжити»«, «володіти»«, «судити». Перші два терміни означають сукупність прав і обов'язків, а «судити» покладає на князя додатково функції верховного судді;

– діяльність князя обмежується умовою «рядити по праву», тобто керуватися існуючими правовими нормами. Це обмеження ставило князів в залежність від місцевих умов й прискорило процес інтеграції в слов'янське суспільство;

– існує визначена територія, на яку розповсюджується влада запрошеного князя.

Досліджуючи аналогічні за змістом угоди між скандинавами за правителями Західної Європи, встановлена типологічна близькість таких угод з слов'янським договором – рядом. Крім правових, існують також й лексичні паралелі.

Проведений аналіз договорів в Ведморі (878 р.) та Сент-Клер-сюр-Епт (911 р.) дозволяє виявити типологічну близькість основних умов даних договорів з договором – рядом. Основними відмінностями є відсутність в давньоруському ряді умови про прийняття скандинавами християнства, а також спонукальний мотив. Якщо в Західній Європі договори були засобом приборкання і врегулювання відносин зі скандинавами – завойовниками. У випадку зі слов'янськими племенами, відносини між місцевим населенням і скандинавами не мали такого насильницького характеру.

Іншою відмінністю є той факт, що в Західній Європі існували сформовані державні утворення, з якими скандинави укладали угоди. В той час як у слов'ян не існувало сформованої державності і особлива роль договору-ряду саме і полягає в тому, що його укладення стало поштовхом для формування державності і створення Київської Русі.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження проведений аналіз місця й ролі впливу скандинавського фактора на розвиток державності Київської Русі, а також його конкретні історично-правові прояви. Досліджуючи етап становлення державності на теренах майбутньої Київської Русі, визначено, що скандинавський фактор – наявність вихідців із Півночі на чолі військово-потестарних об'єднань, які внаслідок консолідації з місцевими – слов'янськими владними елітами та базуючись на правовій традиції та юридичній техніці, стали першими князями новоствореної держави, яка, в свою чергу є історично першим проявом вітчизняного державотворення.

Визнаючи скандинавський фактор як істотний у процесі утворення держави, можна і потрібно говорити про унікальну для історії інтеграцію

скандинавської традиції, етнічних і культурних елементів у суспільство слов'ян, що в результаті їхнього синтезу призвело до появи державного утворення – Київської Русі.

На підставі проведеного аналізу та дослідження джерел вітчизняної, а також зарубіжної історичної й історично-правничої науки отримані такі важливі результати:

1. У ході ознайомлення з історіографією питання впливу (як культурного, в широкому значенні, так і чисто правового характеру) скандинавів на слов'янське суспільство й становлення й розвиток Давньої Русі встановлено, що наукова розробка цього питання має давню історію, зокрема у вітчизняній науці (включно з періодами Російської імперії та СРСР). Результатом цього є достатньо широке коло напрацювань та роботи науковців, які покладені в основу даного дисертаційного дослідження. Встановлений факт того, що впродовж усієї історії наукового вивчення скандинавсько-слов'янських взаємовідносин періоду започаткування державності це питання завжди перебувало під сильним політичним та ідеологічним тиском, що мало свої негативні наслідки. Проаналізований розвиток наукових шкіл «норманізму» й «антинорманізму», сформульовану авторську позицію щодо основних ідей цих шкіл.

2. Встановлено, що розвиток контактів між регіонами Скандинавії та Русі мали місце задовго до появи перших державних утворень в обох регіонах. Ці контакти спершу мали спорадичний характер, однак потім набули все більш інтенсивного характеру. Взаємовплив культур скандинавів та слов'ян простежується в багатьох сферах культури й суспільного життя.

3. Ступінь культурних взаємовідносин і запозичень між культурами Скандинавії та майбутньої києво-руської держави мав досить високий рівень, що постійно інтенсифікувався починаючи від найперших більш-менш стабільних контактів VII ст. Це призвело до події, що описана в літописі як «покликання варягів» і стала каталізатором в процесі утворення Київської Русі як держави. Цей період (IX – X ст.) можна назвати zenітом культурного взаємовпливу, під час якого відбулися й важливі запозичення та адаптація правових норм. Надалі рівень контактів набув менш важливого для юридичної культури Київської Русі значення.

4. Проявом тісних контактів є наявність у тогочасній військово-політичній верхівці достатньо великої групи скандинавів, які, однак, залишалися етнічною й культурною меншістю в слов'янському суспільстві, що призвело до швидкої асиміляції. Сам факт того, що перші покоління князів Київської Русі були вихідцями з півночі, а їхні нащадки чітко усвідомлювали

своє скандинавське походження, говорять про рівень і значущість контактів між Скандинавією та Руссю.

5. Встановлена типологічна близькість скандинавської й слов'янської правових культур. Важливим фактором, що відрізняв їх від правової культури Європи (в першу чергу, її Західної частини), була відсутність писемної традиції для фіксації юридично важливих рішень та дій. Це, в свою чергу, зумовлено й побутуванням у обох регіонах звичаєвого права до появи перших його збірок (XI – XII ст.), які «легітимізували» звичаєві норми вже в якості писаної основи законодавства.

6. Досліджуючи літописну легенду про «покликання варягів», було встановлено наявність у літописному сюжеті існування договору-ряду, на підставі якого відбувався процес встановлення влади князя. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що даний ряд був юридично значущим актом, який відповідав рівню тогочасної правової культури обох сторін договору-ряду (скандинавського ватажка й слов'янської племінної еліти).

7. Аналіз договору-ряду дозволяє виділити його основні умови, які зводяться до окреслення території, на яку розповсюджується князівська влада, наділення князя повноваженнями судового характеру, покладання на нього обов'язку з захисту території, встановлення плати, що набула характеру полюддя, з підвладних земель. Цей механізм частково збігається з існуючою в тогочасній Скандинавії традицією «вейцли», яка й є аналогом вітчизняного полюддя. Все перелічене ще раз свідчить про вплив скандинавського фактора на державний розвиток Київської Русі з перейняття слов'янами певних правових механізмів забезпечення функціонування князівської влади.

8. За допомогою методу юридичної та історичної компаративістики встановлено наявність аналогічних договорів – низки угод між скандинавськими ватажками та правителями країн Західної Європи. Незважаючи на певні відмінності, які здебільшого стосуються існування в Західній Європі писемної традиції фіксації договорів, а також наявності однією з основних умов прийняття скандинавами християнства (умови, що була відсутня в слов'янському ряді в силу відсутності християнства як домінуючої релігії в тогочасному слов'янському суспільстві), констатується їхня значна подібність. Факт існування таких угод і за межами Київської Русі дозволяє стверджувати, що, попри певні відмінності й регіональні особливості, спричинені культурними та релігійними факторами, можна стверджувати, що тогочасний регіон Скандинавії, Київської Русі та Західної Європи в питаннях міжнародного врегулювання відносин між скандинавами та місцевими правителями або владними елітами користувалися однаковими юридичними засобами, а саме практикою укладання договорів. Такий різновид договорів на

теренах майбутньої києво-руської держави отримав назву «ряду», а його існування й основні умови зафіксовані в літописній традиції.

9. Вплив скандинавського фактора на розвиток слов'янської державності мав важливий характер, будучи своєрідним каталізатором для державотворення. Існування активного культурного обміну мало свої прояви й у юридичній царині, й у формуванні владних механізмів та інституту князівської влади в Київській Русі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Шумський І. К. До питання історико-правових досліджень Київської Русі кінця IX століття. *Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн* : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Запоріжжя, 21 – 22 вересня 2018 р.). С. 21 – 24.

2. Шумський І. К. Скандинавський вплив на суспільний устрій та державний лад Київської Русі. *Юридична наука у сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Одеса, 21 вересня 2018 р.). С. 20 – 22.

3. Шумський І. К. Рівень розвитку звичаєвого права Давньої Русі на прикладі «ряду» з Рюриком. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали всеукраїнської науково – практичної конференції. (м. Херсон, 5 – 6 жовтня 2018). С. 18 – 20.

4. Шумський І. К. Звичаєве право Київської Русі та Скандинавії: деякі спільні риси розвитку. *Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ, 12 – 13 жовтня 2018). С. 13 – 15.

5. Шумський І. К. Роль скандинавського фактору на русі: історико-правове дослідження. *Conceptul dezvoltare a statului de drept în Moldova și Ucraina în contextual proceselor de eurointegrare*. Conferința internațională științifico-practică. (Республіка Молдова, м. Кишинів, 2 – 3 листопада 2018). С. 43 – 45.

6. Шумський І. К. «Ряд» про покликання варягів як перший вітчизняний публічно – правовий договір. Публічне право України: пошук оптимальних моделей правового регулювання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Київ, 9 – 10 листопада, 2018). С. 101 – 103.

7. Шумський І. К. Проблеми комплексних історико-правових досліджень Київської Русі в історіографії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. – 2018. – Вип. 33. – С. 19-21.

8. Шумський І. К. Етнорелігійний чинник у контексті історичних зв'язків Київської Русі і Скандинавії. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. – 2018. – № 56. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2018/10/shumskyi_56.pdf

9. Шумський І. К. Норманське розселення та його вплив на суспільний устрій у західній Європі та Київській Русі. *Jurnalul juridic național: teorie și practică №5 (33) 2018*. С. 33 – 36. (Республіка Молдова)

10. Шумський І. К. Договір із варягами як предтеча державності Київської Русі: історико-правове дослідження. *Актуальні проблеми держави і права № 81*. С. 168 – 171.

11. Шумський І.К. Взаємодія правових культур Київської Русі та Скандинавії (на прикладі «ряду» з варягами). *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS) 04/2018*. С. 257 – 259. (Федеративна Республіка Німеччина).

АНОТАЦІЯ

Шумський І. К. Скандинавський фактор у розвитку державності Київської Русі: історико-правове дослідження — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2020.

Дисертація є першим комплексним загальнотеоретичним дослідженням впливу скандинавського фактора на розвиток киево-руської державності. Розгляд питання відбувається під призмою та за допомогою системного підходу до вивчення державно-правової дійсності на теренах майбутньої Київської Русі.

У дисертаційному дослідженні визначені характер та форми взаємодій культур скандинавів і слов'ян, у тому числі й взаємовплив правових культур. Висвітлена роль скандинавського фактора в процесі розбудови державності Київської Русі.

Проведений аналіз культурного впливу скандинавів на слов'янське суспільство, а також їхньої ролі у його ієрархізації. Зроблений порівняльний аналіз правових культур Скандинавії та майбутньої Київської Русі.

Визначено наявність юридичного механізму встановлення влади князя – договору «ряду», підтверджено його наявність у літописній традиції, з'ясовані основні умови, а також наявність аналогічних договорів у країнах Західної Європи.

Встановлено, що започаткування держави – Київської Русі відбувалось на основі договору-«ряду», що був зумовлений наявною правовою традицією, яка визначала його основні умови й характер укладання; констатовано наявність аналогічних договорів.

Ключові слова: Київська Русь, скандинави, право, договір, ряд, походження державності.

АННОТАЦІЯ

Шумский И. К. Скандинавский фактор в развитии государственности Киевской Руси: историко-правовое исследование – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2020.

Диссертация является первым комплексным общетеоретическим исследованием влияния скандинавского фактора на развитие киево-русской государственности. Рассмотрение вопроса происходит под призмой и с помощью системного подхода к изучению государственно-правовой действительности на территории будущей Киевской Руси. В диссертационном исследовании определен характер и формы контактов культур скандинавов и славян, в том числе и взаимовлияние правовых культур.

Освещена роль скандинавского фактора в процессе развития государственности Киевской Руси.

Проведен анализ культурного влияния скандинавов на славянское общество, а также их роли в его иерархизации. Сделанный сравнительный анализ правовых культур Скандинавии и будущей Киевской Руси.

Определено наличие юридического механизма установления власти князя – договора «ряда», подтверждено его наличие в летописной традиции, выяснены основные условия, а также наличие аналогичных договоров в странах Западной Европы. Установлено, что начало государства – Киевской Руси происходило на основе договора – «ряда», который был обусловлен имеющийся правовой традицией, которая определила его основные условия и характер; констатировано наличие аналогичных договоров.

Ключевые слова: Киевская Русь, скандинавы, право, договор, ряд, происхождения государственности

ABSTRACT

Shumskyi I. K. Scandinavian factor in the development of statehood of Kyivan Rus: historical and legal study – *Manuscript.*

Thesis for a Candidate Degree in Law Sciences in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; the history of political and legal studies. – Legislation Institute of The Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation is the first comprehensive general-theoretical study of the influence of the Scandinavian factor upon the development of statehood of Kyivan Rus. The question was considered from the viewpoint and using a systemic approach to the study of state and legal reality in the territory of future Kyivan Rus.

The dissertation has identified the nature and the ways Scandinavian and Slavic cultures communicated, as well as the mutual influence of legal cultures. The role of the Scandinavian factor in the process of development of statehood of Kyivan Rus has been highlighted. The cultural influence of the Scandinavians upon the Slavs and the role of its hierarchization have been analyzed.

Legal cultures of Scandinavia and future Kyivan Rus have been compared. There has been found the legal avenue of the establishment of prince`s rule, called ‘line’ agreements, determined its presence in chronicle writing, identified the basic conditions, as well as the presence of similar agreements in Western European countries.

It has been identified that Kyivan Rus was established based on the ‘line’ agreement, which was part of the existing legal tradition, which, in its turn, prescribed basic conditions and nature of these agreements.

Key words: Kyivan Rus, the Scandinavians, law, agreement, line, the origin of statehood